

ՊԱՆԵՍՏԻՆԱԳՐԱԿԱՆ

ԱՔԱԱԲԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՍԱՄԱՐԻԱՆ

Բ. — ԻՍՐԱԵԼԻ ԴԱՐԱՆԱԳՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ
ՈՒՅՈՒՆԱՐ ԺԱՄԱՆԱԿ

Հին Ուստի մէջ (Գ. Թագ.՝ ԻԱ. 1-29) Նաբովթի այգիին պատմութիւնը կը մնայ մշտական յիշատակ մը, սերտօրէն կապուած Սամարիոյ արքայական պալատի շինութեան հետ։ Աքաաբ ուղեկով ընդարձակել Սմրիի կառուցած պալատը, խորհեցաւ գնել շրջակայքի քանի մը արտերն ու այգիները, ինչպէս կը պատահէ մինչև այսօր։ Ահա՛ համառօտ պատմութիւնը. — «Նաբովթ Իսրայէլացին այգի մը ունէր Յեզրայէլի մէջ, որ թագաւորին պալատին մօտը կ'իյնար և անոր կալերուն սահմանակից։ Աքաաբ փափաքեցաւ այդ այգին փոխանակել և կամ գնել, բանջարանոցը ներքէն համար զայն։ Բայց Նաբովթ ունէ գնով չուզեց ձեռքէ հանել իր հայրերէն ժառանգած երկիրը։ Աքաաբ այս մերժումէն չափազանց զգածուած ըլլալ ձեռնոց։ Իր ամպարիշտ կիներ Յեզարէլ ջանաց մը խիթարել իր թագաւոր ամուսինը և զոհացում տալ անոր։ Թագաւորին անունով հրովարտակ գրեց քաղաքի ձերերուն և ազատօրեարներուն, որպէսզի դատապարտեն Նաբովթը և քարկոծեն իր հայհոյիչ ձերերը՝ սորկութեամբ և անամօթբար, հնազանդելով թագաւորի հրամաններուն, պահեցողութիւն հրամայեցին, իր քառութիւն անմեղ մարդուն վերագրուած զըրպարութեանց։ Ապա գտան երկու կիզ՝ վկաներ որոնք հրապարակաւ ամբաստանեցին Նաբովթը, հայհոյած ըլլալուն համար Աստուծոյ և թագաւորին. ճիշտ ա՛յն ձեւով՝ որ Դանի ցեղէն Դաբիրի դուստր Սալամիթը ուղեցին դատապարտել, միևնոյն անէ՛ծքի ամբաստանութեամբ և բոլոր ժողովուրդին կողմէ քարկոծմամբ մեղացելով (Ղեւսական՝ ԻԴ. 10-14), ու զա՛րձեայ ինչպէս որ Սոեփանսը քարկոծեցին, Մովսէսի օրէնքը փոխած ըլլալու, և Աստուծոյ և Մովսէսի հայհոյած ըլլալու ամբաստանութեամբ

(Գործք Առաքելոց՝ Զ. 8-15)։ Մահաճնիւր անխուսափելի էր. Նաբովթ քարկոծուեցաւ և Յեզարէլ իր ամուսնոյն հազորդեց Նաբովթի մահը։ Աքաաբ անտեղեակ չմնաց կատարուած դաւադրութեան, բայց փութաց տէր դահնալ ակնկալածը այգիին։ Գործուած ոճիրը մեծ էր արդարեւ ու Նղիա մարգարէ Աստուծոյ պաշտօն ստացաւ գալիք պատիժը իմացնել Աքաաբի։ Նղիա հազորդեց անոր՝ որ իր պատիժ իր գործած մեղքին, ինքն ալ պիտի մեռնէր ու իր արու սերունդը ամբողջովին պիտի փրճանար, և թէ իր որդիներուն մարմինը քաղաքին մէջ չուներուն, և զաշտերու մէջ թռչուններուն կեր պիտի ըլլար և թէ չուները պիտի լիզէին իր և Յեզարէլի արիւնը։ Այս անաւոր ազգարարութիւնը լսելէ յետոյ, Աքաաբ խոնարհեցաւ Տիրոջ առջև, զգեստները պատռեց, քուրձ հագաւ և պահք բռնեց։ Աստուծոյ, տեսնելով Աքաաբի դարձի գալուն այս գործերը, որոնք իր սճիրին հրապարակային զգլուժը կը մատնանշէին, ազգարարել տուաւ որ իրեն համար սահմանուած պատիժները պիտի գործադրուէին իր մահէն յետոյ միայն, իր որդւոյն թագաւորութեանը օրով։ Արդարեւ, երբ Աքաաբ ծանրապէս վիրաւորուեցաւ Ռամաթ Կազադի մէջ, զինքը փոխադրեցին իր սայլին վրայ ու մեռաւ ճամբու ընթացքին։ Իր արիւնոտ սայլը լուացին Սամարիոյ աւազանին մէջ, չուները իր արիւնը լիպեցին ու պոռնիկները լողցան աւրիւնոտ աւազանին մէջ։ Յէն, Աքաաբի որդին ու երկրորդ յաջորդը, Յովրամի տեղ թագաւոր օժտուած, Նաբովթը սպաննեց Յովրամը (Գ. Թագ.՝ Թ. 21-26) և Յեզարէլը վար գլորեց Յեզրայէլի տանը տանիքէն։ Շունները կերան թագուհին զիպը, որմէ գանկոսկրը միայն գտնուեցաւ ինչպէս նաև բարձի օսկորներն ու ձեռքերու ափի օսկորները։ Յէն ապա սօրէն անցունել տուաւ Աքաաբի եօթանասուն որդիները ու ջնջեց ինչ որ մնացած էր արքայական տանը մէջ, իր պատիժ բոլոր այն չարիքներուն ու ոճիրներուն՝ զորոն Աքաաբ գործած էր, մասնաւորապէս իր փոխվրէժ Նաբովթի սպանութեան։ Աստուծային այս արդար պատիժով կը յարգուէր մարդկային կեանքը ու կը պաշտպանուէր մարդուն ստացուած քըս։

Այս պատմութեամբն մէջ գիտելու արժանի պարագայ մըն է կեզձ վկաներու կատարած ստորին ու անաբգ դերը։ Նոյն ձևով էր որ Ախուս կեզձ վկաներով պիտի գտնուէր ու գահիննէրուն ձեռքը պիտի յանձնուէր։ Վերադառնալով Աքաարի, առ վերահաս վրէժէն առաջ, քոյրորդին ընդարձակեց այս առաջին պալատը, արքունի ճարտարապետները այս նոր շինութեան համար գործածեցին բազմակ կրաքարի գեղեցիկ ու մեծկակ կտորներ, ինչպէս որ կը տեսնենք Ա. Թագաւորութեանց նկարազրութեան մէջ, և Տուեն փղոսկրեայ գորշ շինեաց (Իէ. 39)։ Տարակոյս չկայ որ փղոսկրեայ տունը քաջատնութիւնը յատկանշական ձև մըն է միայն, ցոյց տալու համար որ պալատին համար գործածուած էին սպիտակ քարեր, որոնք շատ հաւանական է որ մասնաւոր իւղերով կը յըղուէին, ինչպէս կ'ընեն դեռ այսօր Հալէպի մէծ ու ճոխ ասորական քներու շինութեանց մէջ, փղոսկրի կատարելաւ գոյն ու փայլ տալու համար տեղական ազնիւ և մարմարիոնէ աւելի յարգի քարերուն։ Միւս կողմէ՝ զ'մէկ տարակոյս սակայն՝ որ Աքաարի պալատին ներքին յարդարանքն ու կահնորուն մեծագոյն մասը փղոսկրով պալտած էր, գլխաւորաբար գահոյից արահը, ուր տեղի կ'ունենային օրաշտոնական ընդունելութիւնները։ Պալատ մը, վերջապէս, որ դուրսէն ու ներսէն կարելի է ըսել որ ամբողջովին «փղոսկրեայ» էր։ Նոյն ձևի ակնարկութիւն մըն ալ կայ Ամուլսի մէջ (Գ. 15), և ապականեցին ապաւրանքն փղոսկրեայի, և բազում այլ ապաւրանք անկցին, ասէ՛ Տէր։ Կ'ենթադրուի նոյնպէս որ փղոսկրի տեղ յաճախ երեսնուր կը գործածուէր, իբր արքունի կարնայինութեան շինութեան յարմարագոյն փայտ (ébène, հապէնիմ)։ Դա՛րձեալ Ամուլսէն գիտենք (Զ. 4) որ Դամասկոսի Թագաւորը «փղոսկրէ» անկողին մը առնէր։ «Որ ննջէք ի գահոյս փղոսկրեայ, և փափկանայք յանկողինս ձեր»։ Բացի իր անկողնէն, Դամասկոսի Թագաւորը համակ փղոսկրէ գահ մը ունէր գոր Ասատունիւրարի Գ. պիտի յափշտակէր։ Աքաարի ժամանակ փղոսկրը շատ հասարակ նիւթ մըն էր և կը գործածուէր շատ մը առարկաներու շինութեան, ինչպէս արդուարդի տուփեր, կնիք, հայելիի կո-

թեր, գահեր, մահճակալներ և այլ կարասիներ զարդարելու, խաչաձև և ուղղանկյուն ձողեր շինելու, ինչպէս նաև ծածկելու համար պալատներու ներքին սրահներու պատերը։ «Հանգիտի տեղւոյն զրանդինները, բարաւորը և սեմը փղոսկրով ագուցի» կ'ըսէ Նարուգոգոնսոր։ Յայտնի է որ Աքաարի փղոսկրով ծածկուած տունը նոյն կերպով զարդարուած էր։ Վերջերս, Հիւս. Սուրիոյ Արսւան Թաշին (Եփրատի ձախ ափունքը) պեղութիւնէն գտնուեցաւ ասորեստանեան արձանագրութիւն մը, որ ցանկ մըն է արքունի այն տուրքերուն՝ զորս Ատար-Նարարի Գ. կը գանձէր Դամասկոսի Թագաւորէն։ Սոյն ցանկին մէջ կ'երևան փղոսկրէ մահճներ, տախտակներ և աթոռակներ, բոլորն ալ ծածկուած ոսկիի խաւով և ընդելուզուած թանկագին քարերով և կամ ուրիշ գունաւոր նիւթերով։ Սամարիոյ փղոսկրեայ գործուածներու արուեստը շատ աւելի նրբութեամբ կը ներկայանայ, ագուցման և գունաւորման տեսակետով՝ քան Ասորեստանի արուեստը։ Յայտնի է որ Սամարիոյ արուեստը գտնուած է եգիպտականի ազդեցութեան տակ, որուն նշանաւոր նմոյշներ կը համարուին Հարպիքրատէս նստած անիարի (Iotus) մը վրան, բազէի գլուխով Հօրիւսը, Իսիսի և Նեփտիսի թեաւոր գլուխներ, Ոսիրիսի զէմքը, մեհենագրութեանց խումբեր, փառաւոն՝ որ թշնամիները կը պատուհասէ, եգիպտական ոճով նստած թեաւոր սփինքսներ և առիւծներ, անիարի ծաղկանց շրջութաներ։

Ու անհաւատալի չեն բոլոր այս ճոխ զարդարանքները։ Սողոմոն Թագաւոր ոսկիով զրուագուած փղոսկրեայ գահ մը ունէր. «Եւ արար արքայ (Սողոմոն) աթոռ փղոսկրեայ մեծ, և պատեաց զնա ոսկեով փորձով» (Գ. Թագ. Ժ. 18)։ Աքաար շատ աւելի լայն դիւրութիւններ ունէր աւելի մեծ պերճանք մը տալու իր արքայական պալատին, փղոսկրի վաճառականութեան գլխաւոր կեդրոնը հանդիսացող Տիւրոսէն հայթայթելով պէտք եղած քանակութեամբ փղոսկր։ «... և զմեհեանս քո շինեցին ի փղոսկրեից, ապարանս անտառախիտս ի կղզեաց Բեռիմացոց» (Եզեկիէ՝ Իէ. 6)։ Եւ գա՛րձեալ՝ «որդիք Հոռոգացոց վաճառականք քո յաճախեցին ի կղզեաց զվա-

ճառս քո մանեօք փլուսկրեիւք...» (ա՛նդ, 15): Եւ արդարեւ փղոսկրը, նոյն դարուն, Բառաջաւոր Աստուծոյ մէջ ամենէն շատ փընտրուած նիւթն էր: Նեմրուտէն գտնուած գեղեցիկ փղոսկրները՝ որոնցմով գարդարուած էին պալատական արկղներ ու այլ կահեր, համեմատաբար գործն են նորագոյն դարու մը, թէեւ էն քոմիէն գտնուեցաւ փղոսկրեայ տուփ մը որ գործն էր Թ. դարու (Ք. ա.): Այս տուփին վրայ յաջողապէս փորագրուած էին Սուրբիացիներու և Փրինիկէցիներու դէմքեր, ինչպէս նաև Աքաաթի դարուն յատուկ սալ մը: Աքաաթի նոյն այս պալատի բակին մէջ կատարուած պեղումներով երևան եկան փղոսկրեայ քզէզ (scarabée) մը, կանթ մը և առիւծի գլխու ձևով դաշտոյնի յգկուած կոթ մը, բոլորն ալ փղոսկրէ:

Հարստութեան և պիրճանքի նոյն այս դարուն, սովորութիւն էր նաև որ արքայական պալատը ձմրան յատուկ լաւ պատուարուած և ամէն կողմը խնամով պոցուած սրահ մը և ամրան տաք եղանակին համար ալ օգտուէր ուրիշ սրահ մը ունենալ: Մինչև հիմա տակաւին, Երուսաղէմի մեծ ապարանքներն ու պատրիարքարանները ամբար և ձմրան յատուկ բնակութեան սրահներ ունին: Հին կապարանի մէջ, միայն Ամովսի մարգարէութիւնն է որ բնակութեան նման տրամադրութիւն մը կը յիշատակէ, «Եւ խորտակեցից զապարանս թեաւորս ի վերայ ամարաւսուն ապարանիցն», ու այս՝ Յերոքոմի մ. թ. օրով: Այս դրութիւնը, ինչպէս տեսանք, ո՛չ միայն յատուկ էր ու շատ ընդհանրացած՝ բովանդակ Պաղեստինի մէջ, այլ մինչև հեռավոր Հիթիթ կայսրութեան սահմաններուն մէջ, մինչև Զէնճիրլի, ուր Պարթէքուպ հիթիթ թագաւորը կը պարծենայ վերը նկարագրուած ձևով բարեփոխած ըլլալուն իր հայրերուն ապարանքը: Դիւրաւ կարելի է երևակայիլ ուրեմն որ Աքաաթի, Աքաաթի որդին և յաջորդը, ամառ եղանակին զով օդի մէջ նստելու և քնանալու փափաքով, վար ինկաւ իր հովոցէն ու մեռաւ: «Եւ անկաւ Աքաաթի (Սքաաթի) ի վանդակապատէ վերնատանն իւրոյ որ ի Սամարիա և խօթացաւ» (Ի. Թագ.՝ Ա. 1):

Եայտնի է Սաղմոսաց համարներէն որ, հաւանաբար Աքաաթ թագաւորի օրով, ար-

քայական ճոխ կեանք մը կար Սամարիոյ մէջ: Իր ոսկեհիւսակ կառքին մէջ նստող թագաւորը մեզի կը ներկայանայ իբրեւ աւանդուն պաշտպանը արգարութեան ու իբր թշնամի մը անիրաւութեան: Փղոսկրէ պալատին ու Տիւրոսի յիշատակութիւնը ո՛չ մէկ տարակոյս կը յայտնեն Աքաաթի փառաշուք անձնաւորութեան վրայ: Իսրայէլացեաց ընկերային պերճ կեանքի մը յատուկ այս նկարագրութեան դէմ կան սակայն մտայլ պատկերներ ալ, մասնաւորաբար ժողովրդային հրաշապատում ա՛յն դրուագներուն մէջ՝ որոնք եղիա մարգարէի գեղեցիկ անձը կը փառաւորեն: Այսուհանդերձ, Սամարիոյ բլուրին վրայ նոյնիսկ տիրող ապահովութիւնը, քաղաքին մէջ տիրող հաճոյքի և գեղեստեան կեանքի, այն պերճանքը՝ որուն ծանրութիւնը ժողովուրդը ինքն էր որ կը կրէր, առնց յաջորդող գեղծումները՝ որոնք Յէուի օրով ա՛լ աւելի բազմացան, քաղաքական անկարգ դրութեան մը արդիւնք աստանութիւնները, ի վերջոյ և աստիճանաբար յանգեցան բուն յարձակումներու: Շատ յատկանշական է Յերոքոմի մ. թ. ժամանակակից Ամովս մարգարէի օրինակը: Ինչպէս որ ինքն իսկ կը խոստովանի, Ամովս ո՛չ մարգարէ էր և ոչ ալ մարգարէի որդի, «Եւ ո՛չ մարգարէ էի և ոչ որդի մարգարէի, այլ հովիւ էի և թուփ քաղէի...» (Ամովս՝ Է, 11): Սա չկրնալով հանդուրժել իր ցեղին նորեկուկ սովորութիւններուն, հոգին խոռվեցաւ ու հրապարակաւ սկսաւ քամբասել Սամարիոյ կիներուն արեւելոյթիւնն ու յափըշտակութիւնը, անհաւատներուն սպառնալով՝ թէ չարիքը պիտի չուշտար. «Ամովսի միակ իղձն ու տեսիլքն էր վերագառնալ գէպի նախկին կենցաղը, այնպիսի կեանք մը ապրելով, որ յարմար ըլլար ազատախոս մարգարէ, հովիւներու ու հողագործներու կեանքը, մեծ քաղաքներու ժողովրդի կեանքէն հեռու, առանց կանոնաւոր քանակի, առանց կիցրոնական կապմակերպ իշխանութեան, առանց արքունական պալատի և ո՛չ ալ իշխանական ազնուականութեան, առանց պերճանքի և ո՛չ մի վաճառականութիւն, այլ պարզ ու համեստ պաշտամունք մը, առանց ձեռագործ տաճարի և խորանի, առանց քահանայական դատակարարի, այլ իբր հիմ այս

քոյորին՝ մտնեական պարզունակ իմաստասիրութիւն մը և ասոնց քոյորորդին ներհակ տոտուածարանութիւն մըն⁽¹⁾։

Աքաբարի իշխանութեան օրով Իսրայէլացւոց անտեսական կեանքը հիմնովին բարեփոխուեցաւ։ Իսրայէլի հողին գլխաւոր բերքերը սկսան հոսիլ Տիւրոսի շուկաներուն վրայ, ու այս աշխարհի առեւտրէն հրէ Տիւրոս ընդարձակ վաճառականութեան մը տէրն էր։ Իսրայէլացիք Տիւրոս կը դրկէին իրենց ցորենը, մեղրը, մեղրամոմը՝ ձէթը, բարսանը, ըստ կղզիկիկի, որուն ցանկը պէտք է խոտովանիլ որ լճան ցանկ մըն ալ չէ։ Աշէրաստան և որդիքն Իսրայէլի վաճառականք քո՝ ցորենով և խնկով և կասեաւ և ընտիր ընտիր մեղու և իւղով և ռետամը լցին զաղխամաղխեայ վաճառաց քոց» (Իէ. 18)։

Եթէ մինչ այդ անծանօթ հարստութեան աղբիւր մը Իսրայէլի երկիրը մօտէն և հիմնովին քարեփոխէր կեանքի պայմանները, անկարելի էր որ այդ երեւոյթը իրեն հետ չբերէր կարգ մը շփոթութիւններ։ Լիբանոնի տարածքին վաճառականները և թոյլ չէին տար այլևս պահեստի նիւթեր ամբարեկումն երաշտութեան պատճառաւ հունձքը կը տկարանար։ «Եւ արդեւ ի ձէնջ զանձրեւ երկւք ամսովք յառաջ քան զկութս» (Ամով. 7. 7)։ Մարախն ալ քիչ չարեք չէ որ կը հասցունէր արտերուն։ «... և անա ծնունդ մարախոյ գայր ընդ առաւօտս, և անա ջորեակ։... և եղիցի եթէ վախճանեցէ ուտել զխոտ երկրին» (ա՛նգ. Է. 1)։ Ու ո՛չ միայն արտերը կը վնասուէին, այլև այգիները, թզենիներու և ձիթենիներու պարտէշները։ «... և յաճախեցէ ի պարսեգս ձեր եւ յայգիս և ի բզեքիս ձեր և ի ձիթենիս, և ի կեր բրբուր։...» (ա՛նգ. Դ. 9)։ Ու ասոնց իբր հետեանք սովը անզթօրէն կը ջարդէր այս աշխարհ արգաւանդ ու հաւրոնս երկիրը։ Ամովսի մէջ (Բ. 6) թերեւ քիչ մը չափաւանցուած տողերով նկարու գրուած են երաշտութեան հետեանքով Իսրայէլի սովատանջ դաւակնեցուն սրտապատառ վիճակը, բայց պէտք է ընդունիլ որ ճշմարտութիւններ կան հոն։ «... փոխա-

նակ զի վաճառեցին զարդարն՝ արծաթոյ, և զտանկն ընդ կօշկաց։...»։ Ա՛յնքան արժէք չունէր մարդը Պաղեստինի մէջ՝ որ գոյք մը կօշկի կը գնուէր, ու Տիւրոսցիք էին աւելի որ սիրէր գերիներու միակ հայթայթիլը բովանդակ աշխարհի մէջ, կը գնէին այդ խեղճ գերիները, գրեթէ ոչինչ գնով։ Ամովս խիստ կը մեղադրէ Տիւրոսցիները՝ որոնք հակառակ երկու երկիրները իրարու՝ կապող դաշնագիրներուն, զանգուածով Եզովմացւոց ձեռքը կը յանձնէին հրեայ գերիներ։ Ու մարգարէին բողոքնեւ ընէ որոշապէս յայտնի կ'ըլլայ՝ որ այդ դարու մարդոց չափերուն համար վաճառականութիւնը յափշտակութեան համազօր էր։ Լեւիտայ աւագէս կը պատմէ Ասորեստանցիներուն և եգիպտացիներուն (Ի. 9)։

«Ժողովեցարուք ի լեւոն Շամրնի (Սամարիա) եւ տեսէք սքանչելիս (աւար, անկարգութիւն) բազումս ի մէջ նորա։ Եւ զընտելիւն ի մէջ նորա (պէ-աշուր՝ փոխան պէ-աշտտի)։ Եւ ոչ ծանեաւ զլինելոց եղեռն իւր, Որ զանձէին անօրէնութիւն և թշուառութիւն։...»։

Կիները՝ գորս Ամովս ժամանակի փաղաքուշ արտայայտութեամբ, «երինջք Բասանու, որ էք ի լերինս Շամրնի» (Սամարիա) կ'անուանէ, վերջինները չեն աղքատները զրկող ու տնանկը ոտնահարող, «որ ասէիք ցտեարս ձեր՝ մատուցէք մեզ զինի զի արբցուք» (Ամովս 7. 2)։ Շահասիրութեան տենդը՝ որմէ վարակուած էին Իսրայէլացիք, անհամբերութեամբ զիրենք կը պարտադրէր նոյնիսկ տօները ընդմիջելու։

«Ե՛րբ անցցէ ամիսս՝ և չահեսցուք, եւ չաբաթս՝ և բացցուք զգանձս (այլուր՝ ցորենի մթերանոցներ)»։

Ամովսի զրքին կրօնական նկարագրէն տպաւորուած — մինչև իսկ կը խօսուէր մարգարէներու կողմէ հաստատուած կրօնքի մը մասին — մեկնաբաններ չճանչցան տնտեսական պատճառը ա՛յն նեղութեան որմէ կը տառապէր Իսրայէլ։ Ամովսի յիշած կշտամբական վերի տողերը չառ անգամ սխալներու առաջնորդած են Ս. Գրոց մեկնաբանները, այնպէս ենթադրել տալով որ Իսրայէլի երկրին վաճառականութիւնը

(1) Ernest Renan, Histoire du peuple d'Israël. Բ. հատոր, էջ 263։

օտար ձեռքերու մէջ կը գտնուէր այդ առնելու Սմոլս հրեայ ընկերութեան գանազան գասակարգերու զգացման արտայայտիչն է հոգ, այն Հրեաներուն՝ որոնք կրկին անտեսական աշխարհի արագ զարգացումէն չափազանց չլացած, ծայրայեղութիւններ ի դուրծ կը դնէին իրենց առումտխին մէջ, ահագին շահեր ապահովելով իրենց։ Բայց կը թուի որ Սմոլս ընկերային այդ շարիքը լաւ էր խորաքննած՝ որ զայն կը վերագրէր Տիւրքոյններու հետ Հրէից կնքած առևտրական համաձայնութեան, համաձայնութիւն՝ որ Մեղարդի՝ Տիւրքոյն Բահադին, պաշտամունքին Սամարիա մուտքը կ'ամրացնէր։ Ընդգիմագիրներ սակայն միացան, չեղութեան համար այս չաստուծոյ պաշտամունքը։ Անոնք կարծեցին Յէուի հետ հազած ըլլալ իրենց նպատակին ու որպէս զի Յէու իր իշխանութիւնը դորացնէ, ջարդեց Աքաաքի բուր սերունդը։ Յէու թէև յաջողեցաւ Մեղարդի գեղեցիկ տաճարը քանդել, բայց չկրցաւ փոխել արդէն արմատացած սովորութիւնները և ո՛չ ալ չափաւորել առևտրական գործունէութիւնը, որոնք անարգել շարունակուեցան մինչև Սամարիոյ կործանումը Ասորեստանցիներէն։

Կարեւորութենէ վերծ պիտի չըլլար անշուշտ ցոյց տալ ասանկ փայլուն՝ բայց վաղանցուկ քաղաքակրթութեան մը բեկորները, երեան հանելով հեռքերը առասպելական այն հարստութեան՝ որ պիտի չը փճանար առանց թշուառութիւններ յառաջացնելու և նաև առանց յարուցանելու հեռաւոր հետեանքներու հակադրեցութիւն մը։

Գ. — Ա.ՅԱՍԱՐԻ ՊԱՆԱՏԸ

Աքաաք թագաւորի այս հոյակերտ պալատը երեք գլխաւոր մասերէ կը բաղկանար։ Առաջին մասը կը կազմէր բուն պալատը, որ հետզհետէ ընդարձակուեցաւ Ամրիի հին պալատին շուրջը։ Երկրորդ մասը պալատին ընդարձակ գաւիթն էր, որ արեւելքէն հարաւ ուղղութեամբ տարածուելով, կը յանգէր չընդապառի մը, որուն հակած էին բակին վրայ բացուող շարք մը փոքրիկ սենեակներ։ Վերջապէս պալատին երրորդ մասը կը կազմէր չընդապառն դուռնիկող և դէպի հարաւ-արեւելք բարձրացած

ուղղանկիւնի մեծադիր աշտարակը։ Այս բոլորը հնարաւոր Պր. Ֆիշլըրին յիշեցնել տուած է ասորեստանեան հին պալատները։ Զիշտ պիտի չըլլար, սակայն, ենթադրել՝ որ Աքաաքի պալատին և ասորեստանեան պալատներուն մէջ նմանութիւններ կան, վասնզի աքաաքու կերպով տարբեր է Ասամարիոյ պալատի բակին դիրքը ասորեստանեան պալատներու բակի դիրքէն։ Ասորեստանի մէջ մեծ գաւիթը կը գտնուէր նոյնինքն պալատին ներքի կողմը, մինչդեռ հոս պալատին շատ մը ճակատները բակին վրայ կը նային։ Աքաաքի պալատին շէնքերուն ընդարձակութեան մասին գաղափար մը կազմելու համար աւելցունենք՝ որ պալատի չընդապառն արեւմտեան ճակատը, հիւսիսէն հարաւ երկարութեամբ 95 մետր կը հաշուէր և թէ ուղղանկիւնի աշտարակը կը հաշուէր 12. մ. 50, 16 մետրի վրայ։ Ըստ Պր. Ֆիշլըրի ենթադրութեան, այս աշտարակը կ'իջևէր պալատի մուտքէն մէկունէ Բաղաքին միակ դրան աշտարակն ալ նման էր պալատի աշտարակին։ Ինչպէս քաղաքի, այնպէս ալ պալատին միակ դուռ մը յատկացուած էր, որպէսզի կարելի ըլլար դուրսը խցել այն մուտքը՝ զոր հարկ պիտի ըլլար պաշտպանել։ Պալատի այս աշտարակին՝ ուր արքայական պահակազունը կը բնակէր՝ տրուած անունը յայտնի է. ասիկա արքայական պալատին արմունն էր, արմուն պէյր համ-մեխէր։ Պահակազօրքը ուրեմն դրուած էր պալատան մօտիկը, բայց դրոսք Թայանապէս այս խելացի կարգադրութիւնը եղած էր, արգիլելու համար ներս մուտքը սպարապետներուն՝ որոնք շատ անգամ յարձակմամբ կ'սպաննէին թագաւորը, անոր տեղը անցնելու համար։ Այս արմունին մէջ էր որ Փակէիա սպաննուեցաւ իր զօրաց հրամանատար Ռոմելայ (այլուր՝ Ռամալեհառ) որդի՝ Փակէէի կողմէ։ Արմունին յատակագիծը վերջերս վերակազմուեցաւ. ճեւ դուռ մարեցաւ ի վերայ նորա (Փակէիա) Փակէէ որդի Ռոմելայ սպառազէն իւր, և եհար զնա ի Սամարիա առաջի տանն արքայի» (Ն. Թալ.՝ ԺԵ. 25)։

Թիրշայի արքայական նախկին պալատը նմանապէս ունէր արմուն մը, որմէ կը յայտնուի որ անոր կառուցումը աւանդական դրոշմ մը կը պահէր իր մէջ։ — Ե...

և զհիմն ակոռոյն շինեաց ի տան Տեառն, և զմուտ քաղաւորին զարտաքին զարծայց ի տուն Տեառն յերեսաց արքային ասորես- տանեաց» (Գ. Թագ.՝ Ժ. 18)։ Աշտարակը իր ներկայ իմաստին մէջ մեր գործածած քերական (château) է և Հռոմայեցիներուն castellumը, իբր իշխանի կամ տանուտէրերու բնակարան և կամ պարզապէս հնօրեայ մեծ ապարանք։ Կ'աւանդուի որ Զիւրի տեսնելով որ Թիւրքա Ամրիի թշնամիներուն ձեռքը պիտի իյնար, արքայական պալատին արմուխն մէջ ապաստանեցաւ, այսինքն առաջին պաշտպանութեան մէջ, իր ձեռքովը կրակի տուաւ զայն ու սղջ սղջ մեռաւ բուցերուն մէջ։ Այս հրդեհը հաւանաբար եղաւ մէկը այն պատճառներէն՝ որոնք երբ ասորեստանեան սպառնալիքը այնքան ճնշիչ կը դառնար՝ պարտաւորեցին Ամրին ուրիշ մայրաքաղաք մը ընտրելու։ Կրնայ ըլլալ որ ուղղանկիւնի այս աշտարակը, որուն շինութիւնը Աքաաբի կը վերագրուի, կառուցուած ըլլայ Ամրիի կողմէ։ այլապէս Ամրիի սկզբնական արմուխը պէտք է փնտռել պալատի արեւելեան բաժնին մէջ՝ որ տակաւին պեղուած է։ Պէտք է սակայն ուշադրութենէ վրիպեցնել՝ որ բոլոր այս մը նացորդները ամբողջովին աւերուած են յետնագոյն փոփոխութիւններով և ի մասնաւորի այն շէնքերովը՝ զորս Հերոդոտէս բարձրացուց միենայն տեղւոյն վրայ, որով շատ դժուար եղաւ բո՛ւն իսկ Ամրիի եւ Աքաաբի զանազան շէնքերուն սկզբնական հետքերը գտնել։ Այսպէս, նախ և առաջ ճշգրտեցաւ բուն իսկ արեւմտեան պատը՝ որ իսկապէս Աքաաբի պալատին շէնքն էր։ Այս պատի և պալատի ընդհանուր շրջապատին միջև, և չրջապատին արեւմտեան և հիւսիսային կողմը, կը տարածուի ընդարձակ դաւիթ մը՝ որուն վրայ կը նային պարսպին կոթնած շէնքերը. ասոնք պալատական անոտներն ու կառատուններն էին։ Նոյն այս դաւիթին հարաւային մասին մէջ բաւական մեծ շէնք մը շինուած էր, որ ըստ Թիւրքի պէտք էր եղած ըլլալ ձէթ և զինի հանելու հնձանը։ Հոսկէ գրունտեցան այն խեցեղիւնները (ostraca)՝ որոնք յիշատակութիւնը կ'ընեն հանուած ու ծախուած զինի և ձէթի։ Այս շէնքը հաւանաբար կը ծառայէր նաև արքունի վերակացուներու իրր բնակարան։

Դաւիթին հիւսիսակողմը յայտ եկաւ ծեփուած աւազան մը, 105.23x55.20 մեծութեամբ, որուն ջուրը կը ծառայէր ձիերուն խմցնելու և կառքերը լուալու։ Ինչպէս որ տեսանք գրութեանս սկիզբը, այս աւազանը յիշուած է պատմական դէպքի մը առիթով։ Երբ Աքաաբ ծանրօրէն վիրաւորուեցաւ Ռամադ-Գադադի յարձակման ընթացքին, կորսնցուց իր ամբողջ արիւնը և հոգին աւանդեց զինքը փոխադրող սայլին վրայ։ Աքաաբի դիակը Սամարիա բերին ուր թաղուեցաւ։ Մինչդեռ իր սայլը կը լուային Սամարիոյ աւազանին առջև, շուները լիզեցին անոր արիւնը ու պոռնիկներն ալ լողցան արիւնոտ աւազանին մէջ (Գ. Թագ.՝ Ի. 31-38)։

Աքաաբի մահէն յետոյ պալատը յաւելուածական կարգ մը մասեր ունեցաւ, որով ընդարձակուեցաւ դէպի արեւմուտք։ Դիւանաւարաբար շինուեցաւ բոլորշի աշտարակ մը, ներսէն մօտաւորապէս տասը մեթր տրամագիծով։ Այս նոր շէնքերը կը վերագրուին Յերոբոամ Բ. ի, որուն թագաւորութիւնը եղաւ նոյնքան փառաւոր։

Սամարիա ամրացեալ քաղաք մըն էր. դժբախտաբար սակայն անհետացած է Ամուսի յիշած հին պարսպը. «... երկիրդ որ շուրջ զքեզ է (Սամարիա)՝ աւերեցի, և խորտակեցի ի քէն ամենայն գօրութիւնք» (Գ. 11)։ Կը մնայ միայն հարաւային մէկ ծայրը։ Պարսպին հիմքը շատ հետաքրքրական գիրքով մը շինուած են։ Ամբիկացի հետախույզներ քաղաքին արեւմտեան կողմը բացուող դրան տեղը գտան նախնական ամրոցին մնացորդ հետքերը։ Երբ սկսան այս տեղը պեղել, հողը լեցուն էր անձև բեկորներով, որոնք կը յայտնէին գոյութիւնը հսկայ դրան մը, այսօր բոլորովին քանդուած և որ իր աջ ու ձախ կողմերէն պաշտպանուած էր կոփածոյ գեղեցիկ քարերով հիւսուած երկու բոլորշի աշտարակներով։ Այժմ այս երկու աշտարակներուն միջև գտնուող քաղաքին մուտքը բոլորովին մաքրուած է։ Հին կտակարանը մէկ դուռ միայն կը յիշէ Սամարիոյ յատուկ և ասիկա ճիշտ է. վասնզի Սամարիա ամէն բանէ առաջ բերդաքաղաք մըն էր, և իբր այդ՝ քաղաքին դուռը պիտի դրուէր յարձակման մը պահուն թշնամիին համար ամենէն անմատչելի նկատուած մէկ կէտին

վրայ, նման յարձակում մը ճակատագրորէն պէտք էր վարել քաղաքին արեւելեան կողմէն, ա՛յն կիրճէն՝ զոր Սամարիոյ պարիսպին սրածայր անկիւնը կը միացնէր մեր ճակատ ընդդէմը։ Եւ այս ձեռք գոռը որմածին արեւմտեան ծայրը գնելով, գայն դրաւել ուղղող թշնամին կը պարտաւորէր պարիսպին ամբողջ երկարութեանը վրայ գիրք բռնել։ Ներկայիս, քաղաքին դուռը դրուած ըլլալ կը կարծաւ բոլորչի երկու աշտարակներու միջև, և յայտնի կ'երևայ որ այս աշտարակները վերականգնուած էին յունական շրջանին շինուած քառակուսի երկու հին աշտարակներու տեղը։ Ասոնց տակը սակայն Պր. Ֆիշըր տեւի խորացուց իր պեղումները և գտաւ Խալդէական աշտարակի մը քառակուսի յատակագիծը, որ անտարակոյս կը հասնէր Ամրիի ժամանակին։ Ընդ տ պիտի ըլլար ըսել որ յունական շրջանի շինութիւն կարծուած բոլորչի երկու աշտարակներէն մին հռովմական շրջանի գործ է։ Թէ և կատարուած բոլոր պեղումները հիւսիսային միակ քառակուսի աշտարակի մը հետքերը երևան հանեցին, բայց ուէ առարկութիւն չի վերցնէր որ Խալդէական քառակուսի երկրորդ աշտարակ մըն ալ գոյութիւն ունէր։ Հակառակ պարագային պէտք պիտի ըլլար պատկերներու անոնց տարածութիւնը։ Այս վերջին պարագային անհրաժեշտ էր հաստատել սուրիական ամրոցներու մասնաշտակութիւնը ներքէն մին, արդէն քիչ վերը յիշուած Աքաբի պալատի նկարագրութեան առթիւ, որ էր պաշտպանութեան դրան առջև դրուած միակ աշտարակի մը գործածութիւնը։ Ու ո՛չ միայն քաղաքներու դուռները, այլև պալատներու և նոյնիսկ տաճարներու շրջապատի դուռները միեւնոյն դիրքը ցոյց կուտային։ Ուշագրաւ է որ թէ՛ Աքաբի պալատին և թէ՛ քաղաքի դրան երկու աշտարակներն ալ միեւնոյն մեծութիւնը ունին, ինչպէս որ կը կարդանք Աքիմելիքի կողմէ Սիկիմի գրաւման առթիւ գրուած տողերուն մէջ. — «... Եւ լուսն ամենայն արքա աեսարակին Սիկիմացուց, և եկին յամրոց տանն Բեթէլ Բերիթայ։ Եւ ազգ եղև Աքիմելիքայ՝ եթէ ժողովեցան ամենայն արքա աեսարակին Սիկիմացուց... և մեռան ամենայն արքա աեսարակին... և եկին ի տանիս աեսարակին» (Դատարգ

թ. 36-57)։ Այսպէս, քաղաքներուն բոլոր դուռները ամրացուած էին երկու համաչափ աշտարակներով, ինչպէս էր պարագան տաճարներու շրջապատի դուռներուն համար։ Այս ձև աշտարակաւոր դուռներու ծագումը բոլորովին սուրիական է և ճիշտ պիտի չըլլար ընդունել որ քրիստոնեայ սրբավայրերու մէջ միայն մէկ աշտարակի դուռները տնուած է Աղեքսանդրիոյ փառոսէն, ինչ որ կը յայտնէ զուտ տեղական և շատ հին աւանդութիւն մը։ Նոյնը կարելի է ըսել երկու աշտարակաւոր եկեղեցիներու համար, որ բոլորովին սուրիական աւանդութիւն մըն է և ո՛չ թէ անասլեան։

Քաղաքի դրան առջև, բարձր հարթավայրի մը վրայ, կը գումարուէր պատերազմական նշանաւոր խորհուրդը, ինքրկայութեան Աքաբի և Յովսափատի որոնք կը կրեն իրենց արքայական պատուանշանները։ «Եւ ժողովեաց արքայն Խալայէլի զամենայն մարգարէս իբրև արս չորեքհարիւր... Եւ ամենայն մարգարէքն մարգարէանային նոյնպէս և ասէին. Ել յիսամաթ Գաղաադու, և յաջողեսցիս» (Գ. Թագ. Իբ. 1-51)։ Այս ատեանին մէջ էր որ մարգարէներու հակասական խորհրդակցութիւններէն յետոյ, Խալայէլի և Յուդայի զինակից թագաւորները որոշեցին յարձակիլ Ռամաթ Գաղաադի վրայ, զոր Սուրիոյ թագաւորը յանիրաւի յափշտակած էր։ Այս միեւնոյն հարթավայրին վրայ էր որ քաղաքին պազարը տեղի կ'ունենար և ուր շրջակայքի մարդիկ իրենց բերքերը ծախելու կուգային, զվաւորաբար ցորեն ու գարի։ Հոս ալ, ըստ արեւելեան սովորութեան, դատավարութիւն տեղի կ'ունենար, պատժելու զիտաւորութեամբ գողերն ու չարաշահները։

Ներկայիս, քաղաքի այս մուտքը ուղղակի կ'առաջնորդէ տաճարին տեղը՝ զոր Հերովդէս կանգնեց ի պատիւ Օգոստոս կայսեր, որմէ քաղաքը իր անունը առաւ, Սեբասթիա, յունարէն թարգմանութեամբ։ Հերովդէսի կառուցած շէնքերը կ'ուղղուէին դէպի արեւելք, մինչև այժմու Սեվասթիէ գիւղին սահմանները։ Սերգիմոս Սեբրոս փոփոխութեան ենթարկեց Հերովդէսի շէնքերը և Օգոստոսի տաճարը վերածեց պազարի։

Հալեպ ԱՐՏԱԻԱԶԴ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
(Մարտիկէ)